

Osmanlı Döneminde Kudüs ve Filistin

Özet

Bu bölümde, Osmanlı Devleti'nin Kudüs'e yönelik derin ilgisi ele alınmaktadır. Kudüs, Osmanlılar için yalnızca idari bir bölge değil; İslam dünyasının kalbinde yer alan sembolik ve manevi bir merkezdir. Bu nedenle şehir, doğrudan merkeze bağlı özel bir statüde yönetilmiştir; surre alayları, vakıf destekleri, cami ve kilise onarımları gibi çeşitli yollarla himaye edilmiştir. 19. yüzyılda ise artan Batılı müdahalelere karşı Osmanlı Devleti, Kudüs'teki mevcut dengeyi korumak için büyük çaba sarf etmiş, farklı mezhepler arasında adil bir denetim sağlamaya çalışmıştır. Fransa ve Rusya'nın Katolikler ve Ortodokslar üzerinden yürüttüğü nüfuz mücadelelerine karşı Osmanlı yönetimi hem diplomatik hem idari araçlarla müdahale etmiş, fermanlar, komisyonlar ve denetleyici kurumlar kurarak kutsal mekânlar üzerindeki kontrolünü muhafaza etmeye çalışmıştır. Ancak Doğu Kilisesi'ndeki sembolik "gümüş yıldızı" olayıyla doruğa ulaşan bu kriz, Osmanlı'yı büyük güçlerin çatışmasının ortasında bırakmış ve nihayetinde Kırım Savaşı'na zemin hazırlamıştır. Buna rağmen Osmanlılar, Kudüs'teki kutsal yapıları koruma, mülkiyet haklarını düzenleme ve toplumsal barışı sağlama konusunda kararlı bir politika izlemiştir. Bu durum, Osmanlı Devleti'nin Kudüs'e sadece siyasi değil, aynı zamanda dini ve medeniyet perspektifinden yaklaşarak şehri İslam coğrafyasının onurlu bir parçası olarak gördüğünü ortaya koymaktadır.

Dr. Issa Baraijia
Atatürk Üniversitesi

Giriş

1187 yılında Selahaddin Eyyubi, Kudüs'ü Haçlı işgalinden kurtardıktan sonra şehir yeniden İslami kimliğini kazandırmış, adaletli yönetim ilkelerini ve dinler arası birlikte yaşam düzenini tesis etmiştir. Şehir, sonraki dönemde Eyyubilerin ve ardından Memluklerin hâkimiyetinde kalmış; bu süreçte birçok Haçlı saldırısına ve çeşitli meydan okumalara sahne olmuştur. Nihayet 1516 yılında Yavuz Sultan Selim'in Kudüs'e girmesiyle birlikte şehir yeni bir döneme adım atmıştır. Böylece Kudüs, askeri güç ve dini meşruiyet temelli İslami korumadan, idari istikrar ve sembolik-maddi himaye ile karakterize edilen yeni bir döneme geçmiştir. Selahaddin'in önceliği Kudüs'ü kurtarmak ve manevi olarak yeniden inşa etmek iken, Osmanlılar bu mukaddes şehri uzun soluklu bir medeniyet projesi kapsamında yönetmiş, onun kutsallığını koruyarak hem siyasi hem de dini olarak doğrudan merkezi Osmanlı idaresine bağlamışlardır.

1516 yılında Osmanlı sancağı altına girdikten sonra Kudüs, sadece devletin yeni bir idari merkezi olarak değil; bilakis Osmanlı'nın dini-siyasi tahayyülünün kalbinde, üçüncü harem, peygamberler makamı ve İsrâ'nın durağı olarak yeniden konumlandırılmıştır. Bu derin algı sadece siyasi kararlarda ya da inşa faaliyetlerinde değil, daha başlangıçtan itibaren Osmanlı'nın şehir için kullandığı dilde kendini göstermiştir. Osmanlı resmi yazışmalarında Kudüs'e "*Kudüs-i Şerif*" biçiminde özel bir ad verilmiş, ilgili ibare şer'iyye sicilleri, tapu defterleri, surre defterleri, sultan vakfiyeleri ve daha birçok resmi belgede tekrar edilmiştir. Bahsi geçen isimlendirme, sadece estetik bir ifade değil; Mekke-i Mükerrreme, Medine-i Münevvere ve Kudüs-i Şerif'i tek bir manevi sistem içinde değerlendi-

ren Osmanlı yaklaşımının bir uzantısıdır. Bu üç şehir, "*mukaddes mekânlar*" olarak birlikte anılmış ve hepsine kutsiyet ifade eden kavramlarla hitap edilmiştir.¹

Sultan, şehrin "*hâkimi*" olarak değil, "*hizmetkâr*" olarak takdim edilmiştir. Bu yaklaşım, Yavuz Sultan Selim'den itibaren Osmanlı tahtıyla özdeşleşen "*Hâdimü'l-Haremeyn*" unvanında açıkça görülmüştür. Her ne kadar bu unvan doğrudan Mekke ve Medine'ye işaret etse de, Osmanlı algısında Kudüs de bu iki şehirle birlikte düşünülmüştür. Nitekim bazı Osmanlı kaynaklarında, özellikle Selim-nâme'de, Yavuz Sultan Selim "*Kudüs'ün Şahi*" (Kudüs'ün Hükümdarı) olarak anılmıştır. Ancak bu ifade dünyevi bir iktidarı değil; kutsal bir sorumluluğu ve halifelüğün koruyucu görevini temsil etmiştir.²

surre alayları

Osmanlı sultanlarının Mekke, Medine ve Kudüs gibi kutsal beldelere gönderdikleri yıllık para, erzak ve hediyelerden oluşan yardım kervanıdır.

Bu sembolik yaklaşım, uygulamaya da yansımıştır. Nasıl ki Mekke ve Medine'ye her yıl surre alayları gönderiliyorsa, Kudüs'e de aynı şekilde surre alayları gönderilmiş, bu surre alaylarının bir kısmı Kudüs ulemasına, Harem-i Şerif sakinlerine ve fakirlere tahsis edilmiştir. Tüm bu işlemler kadı ve şer'iyye mahkemesi gözetiminde yürütülmüştür.³

Osmanlıların Kudüs-i Şerif'e olan ilgisi, yalnızca 1516 yılında gerçekleşen askeri fetihten sonra başlamamıştır. Aksine, bu tarihten yaklaşık bir asır önce, şehre yönelik inanç ve vakıf ruhu temelli bir hassasiyeti gözlemlenmektedir.

Bu erken ilginin somut örneklerinden biri, ünlü Osmanlı sadrazamlarından Çandarlı Halil Paşa'nın eşi İsfahanşah Hatun tarafından Kudüs'te inşa ettirilen medresedir. Medresenin masraflarını karşılamak amacıyla İznik, Gerede ve Hayrabolu bölgelerindeki bazı köyler vakfedilmiştir. Bu durum, Osmanlıların henüz şehre hâkim olmadan önce bile Kudüs'le manevi bir bağ kurduklarını açıkça gösterir niteliktedir.⁴

Osmanlı padişahları arasında ise bu geleceği resmi olarak başlatan ilk hükümdar, II. Murad'dır (1421-1444 / 1446-1451). Sultan, Manisa (Saruhan) bölgesindeki şahsi mülklerinden ve Bursa'daki bir medrese vakfından elde edilen gelirlerin bir kısmını Mescid-i Aksa ve Sahratullah'ın vakıflarını desteklemek için tahsis etmiştir. Bu tutum, sadece maddi bir katkı değil; aynı zamanda sembolik ve dini bir temsil olarak, Kudüs'ün Osmanlı vicdanındaki kutsal konumunu pekiştirmiş ve sonraki padişahlara ilham kaynağı olmuştur.⁵

Bu kapsamda I. Bayezid (1389-1402), I. Mehmed (1413-1421), II. Murad (1421-

Kudüs'ün Osmanlı Hâkimiyetine Girişi

1516'da Mercidabık Savaşı'ndaki zaferin ardından Yavuz Sultan Selim'in Şam'a girmesiyle Osmanlılar Kudüs'e yönelmiştir. Birçok kaynağa göre Yavuz Sultan Selim'in Kudüs'e girişi tamamen sembolik bir anlam taşımaktadır. Sadece az sayıda komutan ve askerle birlikte Celculiyye (Galgaliya) yakınlarında ordudan ayrılıp Kudüs'e gitmesi, bu ziyaretin askeri değil ruhani boyutunu vurgulamaktadır.

Sultan Selim, 2 Zilhicce 922 / 26 Aralık 1516 tarihinde şehre girmiş, yağmurlu bir günde Mescid-i Aksa'da akşam namazını, ardından Kubbetüssahra'da yatışı namazını eda etmiştir. Şehre girişinde bir

1451), II. Mehmed (1451-1481) ve II. Bayezid (1481-1512) tarafından kurulan vakıflarda Haremeyn'e surre tahsisatı bulunmaktadır. Bunlar arasında II. Murad'ın surre tahsisatı Mekke ve Medine'den ayrı olarak Kudüs ve Halilürrahman şehirlerini de kapsamaktaydı. Dolayısıyla hâkimiyet öncesinde Osmanlı sultanlarının kutsal beldelere olan ilgilerinin surre tahsisatıyla gerçekleştiğini ifade etmek mümkündür.⁶ Kudüs, Osmanlı idaresine geçtikten sonra, bu sembolik ilgi idari, hukuki ve kurumsal bir yapıya bürünmüş; özellikle Kanuni Sultan Süleyman ve II. Abdülhamid dönemlerinde yapılan vakıf ve restorasyon faaliyetleriyle bu bağ resmi ve kalıcı hale getirilmiştir.

Bütün bu unsurlar – *isimlendirme, anlayış, temsil* – birleştiğinde, Kudüs'ün Osmanlı vicdanında mukaddes bir emanet olarak konumlandığı açıkça görülür. Bu şehir için özel bir dil geliştirilmiş, ona özgü bir hukuki dokunulmazlık tanınmış ve halifelik projesi çerçevesinde korunması zaruri bir emanet olarak değerlendirilmiştir.

"*emanne*" ilan etmiş; bu belge, Hıristiyan ve Müslüman halkın ibadet özgürlüğünü ve kutsal mekânlarının korunmasını garanti altına almış, Hz. Ömer'in adaleti doğrultusunda bir yaklaşımı yansıtmıştır.⁷

Sultan Selim bu ziyaret sırasında bin altın değerinde sadaka dağıttırılmış, camilerin kandillerle aydınlatılmasını emretmiş ve halktan gelen talepler üzerine ileride inşa edilecek tekkeler ve sosyal yardım kurumlarının temelini atmıştır. Bu bağlamda, Kudüs'teki İslami varlığın korunması ve desteklenmesi için ilk adımlar bizzat padişah tarafından atılmıştır. Bazı rivayetlere göre Sultan Selim, sadece

Kudüs'ü değil, aynı seyahatte İbrahim Peygamber'in kabri bulunan Halilürrahman şehrini de ziyaret etmiş, burada da ibadet etmiş ve halkına sadaka dağıttırmıştır.

Sultanın Kudüs'ten ayrılmasından sonra, şehirde yüksek rütbeli kadılar ve müderrisler görevlendirilmiş, idare emanete uygun kişilerce yürütülmüştür. Bu atamalar da Osmanlıların Kudüs'ü sıradan bir sancak gibi değil, özel bir

Kanuni Sultan Süleyman Örneğinde Kudüs'e Yönelik İmar ve Bakım Çalışmaları

Kanuni Sultan Süleyman döneminde Kudüs, Osmanlı döneminde en müreffeh günlerini yaşamıştır. Kanuni Sultan Süleyman tarafından gerçekleştirilen kentsel reformlar, Kudüs şehrinin mevcut görünümünün somutlaştırılmasında önemli bir rol oynamıştır. Kudüs şehri Eyyubiler ve Memlukler döneminde gelişmeye ve tamir çalışmalarına sahne olsa da Kudüs'e ilk kez Sultan Süleyman döneminde sistematik ve kapsamlı bir kalkınma programı uygulanmıştır. Evliya Çelebi 1672 Ramazan ayında Kudüs'e yaptığı ziyarette gözlemediği, Kanuni Sultan Süleyman'ın Kudüs'e ve onun inşasına olan olağanüstü ilgisini şöyle anlatmıştır.⁹

"Sultan Süleyman tahta çıktığında Belgrad Kalesi'ni, ardından Rodos Adası'nı Malta elinden fethedip Kârun malına malik olup müstakil padişah olunca mübarek bir gecede rüyasında Hazret-i Peygamber'i görüp, "Ey Süleyman, 48 sene yaşarsın ve çok gazalar edersen, kıyamete kadar soyun kesilmez ve sen şefaati hak ettin. Ancak şu gaza malından Mekke ve Medine'ye harcaıyıp Kudüs-i Şerife bir kale inşa et ki evlâtların zamanında kâfirler istila etmeye. Avlusuna bir havuz ve Sahratullah'ı süsleyip Kudüs fakirlerine surre ve atıyyeler ihsan edip Kudüs'ü mamur eyle" diye

koruma alanı olarak değerlendirdiğini ortaya koyar niteliktedir.⁸

Sonuç olarak, Kudüs'ün Osmanlı hâkimiyetine geçmesi, sadece coğrafi bir ilhak değil; hilafetin sembolik ve kurumsal bir zaferi olmuştur. Bu tarihten itibaren şehir, her yönüyle bir "*emanet*" olarak görülmüş; surre alayları, vakıflar ve mimari yatırımlarla adeta Mekke ve Medine ile eş değer bir konuma taşınmıştır.

Resulullah emreder. Süleyman Han derhâl uykudan uyanıp gaza malından bin kese Mekke'ye, bin kese Medine'ye ve bin kese bu Kudüs'e diğer mühimmatlarla Koca Mimar'ı Kudüs'e gönderir. Lala Mustafa Paşa'yı Mısır'dan azledip Şam'ı verip Kudüs imaretine memur olunca Mısır'da, Şam'da ve Haleb'de ne kadar usta mühendis, mermer ustası Mânî ve Bihzad nakkaş ustalar var ise toplayıp Kudüs'ü ve Sahra'yı öyle süslemişler ki Sahra-i şerifin cennet kapısı üzere "... fedhulühâ hâlidin/ artık ebedî kalmak üzere girin..." [Kur'ân, Zümer, 73] âyeti yazılmıştır. Gerçekten de cennet gibi bir kasırdır".¹⁰

Bu rüya anlatısı bir yandan Kudüs'ün Osmanlılar için olan önemini vurgularken bir yandan da Osmanlı İmparatorluğu'nun nasıl bir iktisat ve refah ağı kurduğunu göstermektedir. Ülkenin bir ucunda elde edilen ganimet ve gelir, diğer ucunu imar etmek için kullanılmaktadır. Evliya'nın Seyahatname'sinin her yerinde buna benzer tespitler vardır.¹¹ Dolayısıyla Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatı yıllarında, Osmanlı merkez yönetiminin İslam'ın üçüncü kutsal kenti olan Kudüs'e özel bir önem verdiğini söylemek mümkündür. Hatta Kanuni Sultan Süleyman'ın unvanları sayılırken kimi zaman Kudüs'ün de adı geçmiştir. Örneğin 1565 tarihli bir belgede Kanuni "*Sahib-kıran-ı memalik-i*

Rum ve Acem ve Arap, Ka'be-i Mu'azzama ve Medine-i Münevvere ve Kudüs-i Şerif olarak zikredilmiştir.¹²

Sultan Süleyman'ın Kudüs'e verdiği özel statünün diğer delilleri arasında kadınların statüsünü belirtmek mümkündür. Kudüs kadısını *mevleviyet* kategorisine yani büyük devlet kadınları kategorisine sınıflandırmıştır. Kudüs *mahreç mevleviyetleri* sınıfındadır. Kudüs'te Sahn müderrisleri yanında Süleymaniye, Süleymaniye Darülhadi, Hâmise-i Süleymaniye ve Müsile-i Süleymaniye medreseleri müderrisleri kadı olmuştur.¹³ Ayrıca Kudüs kadınlarının nüfuz bölgesi, kuzeyde Cenin'den güneyde Gazze'ye kadar uzanmış, İvanın sınırlarının çok ötesine geçmiştir. Hanefi kadısı, Nablus, Cenin, el-Ludd, Remle, Yafa, el-Halil, Gazze ve bu alanlara tabi köylerde söz ve nüfuzu bulunan bir yetkili olmuştur.¹⁴

Güvenlik meselenin bölgedeki refahın tesisi için önemli bir şart olduğunun fakat tek başına yeterli olmadığını farkında olan Osmanlı merkezi idaresi, alt yapı faaliyetleri ve büyük yatırımlarla Kudüs şehrinin çehresinin değiştirilmesi gerektiğinin bilincinde olmuştur. Kanuni Sultan Süleyman'ın kentin surlarının inşa ve tamir işiyle yakından ilgilenmesi güvenlik meselesini ilgilendiren bir konu olduğu gibi aynı zamanda halk nezdinde manevi yönü ağır basan ve maddi külfeti ancak merkezin yönlendirmesiyle karşılanabilen büyük bir proje olmuştur. Mimar Nakkaş Mehmed Çelebi'nin idaresinde başlayan bu iş, 1541 yılına kadar sürmüştür. İnşaat masrafları harcanan tutar Nablus, Remle, Gazze, Kudüs ve Şam'dan toplanmıştır.¹⁵

Dört köşeli bir saha teşkil ederek eski şehrin etrafını kuşatan yaklaşık 4 km uzunluğunda, 12 m yüksekliğinde ve 1.5 m kalınlığındaki surlar, bugün dahi Kudüs kentindeki dört yüzyıllık Osmanlı hâkimi-

yetinin en canlı mirasıdır.¹⁶ Hz. Ömer'in Harem-i Şerif'in hududunu tayin etmesiyle İslamlaşma sürecinin temelini atıldığı şehirde onu takip eden diğer Müslüman idareciler imar çalışmaları yapmış; tabii sınırlar, Kanuni Sultan Süleyman'ın surları yeniden inşasıyla son şeklini almıştır. Dolayısıyla Kudüs'ün kadim kimliğinin bu dönemde nihai şeklini aldığı söylenebilir.¹⁷

Surların inşası için kentin sürekli olarak yaşadığı su sıkıntısı sorununun çözülmesi gerekmiştir. Kudüs'teki su problemi Kanuni Sultan Süleyman döneminde büyük önem verilmiştir. Büyük bütçelerle su tesisatlarının (kanallar, sarnıçlar, çeşmeler ve hamamlar) inşa, tamir ve bakımına ayrılmıştır. Bu dönemde Beytüllahim ve Halilürrahman arasındaki Kanâtüssebil olarak bilinen ve Kudüs'e su sağlayan sebil kanalı tamir edilmiş, El Halil yolu üzerindeki Birketüssebil olarak bilinen sebil de onarım görmüştür. Kanuni Sultan Süleyman Han Süleyman havuzlarının tamirine önem vermiş ve şehre su getirmek için bu havuzları ve su yollarını tamir ettirip kanallarla su isalesini sağlamıştır.¹⁸

Osmanlılar, Kudüs'te yaşayan halkın ve kutsal mekânları ziyaret etmek üzere şehre gelen ziyaretçilerin içme suyu ihtiyacını karşılamak amacıyla sosyal tesislerin inşasına özel bir önem vermişlerdir. Bu bağlamda, şehir içinde ve dışında, içme, abdest alma ve hamamlarda kullanılmak üzere çok sayıda su yolları, kanallar ve sebiller inşa edilmiştir.

Osmanlı erken dönem mimarisinin günümüze kadar ulaşan en önemli örneklerinden biri de Kudüs'ün sokak ve mahallelerinde yer alan bu sebillerdir. Özellikle Kanuni Sultan Süleyman döneminin başlarında birçok estetik değeri yüksek sebil yapılmış, bu uygulama sonraki dönemlerde de devam ettirilmiştir. Bu sebillerden

bazıları da şunlardır: Kasım Paşa Sebili, Sultan Havuzu Sebili, Babüssilsile Sebili, Vadi Sebili, Bâb en-Nâzır Sebili, Bab Sittna Meryem Sebili, Süleyman Sebili, El-Ganim Kapısı Sebili, Şa'lan Sebili, Bağ el-Ganam Sebili, Şa'lan Sebili.

Evliya Çelebi Seyahatname'sinde Kudüs'teki su durumunu şöyle anlatır: "Altı hamamı var. Bunlardan suyu ve havası hoş Meryem Ana Hamamı, Sultan Hamamı ve Şifa Hamamı eski hamam olmakla bir hasta girse Allah'ın emriyle temizlenip o hastalıktan kurtulur. Ayn Hamamı, Sahra Hamamı ve Patrik Hamamı. Bu hamama genellikle Hıristiyanlar girdiğinden Patrik Hamamı derler ve onların semtine yakındır. Ve 3 imareti var, gelen gidenlere nimetleri boldur. Hâsekiye İmareti sağlam vakıftır. Ve toplam 18 çeşmedir, hepsi Süleyman Han'ındır ve bütün çeşmeleri üzerinde tarihleri "Sene seb' ve erba'in ve tis'a mie" yazılmıştır. Bu çeşmelerden başka şehir içinde 70 yerde havuz, fiske ve şadırvanlarda akan suları, Süleyman Han Halilü'r-rahman tarafında dört saatlik taşlık ve ağaçlık yerlerdir, bir Mısır hazinesi mal harcaıyıp Kudüs-i şerifi suya kandırdı. Acayip büyük hayrat idi. Daha önce Kudüs şehrinde sarnıçlar varmış. Hatta Meryem Kapısı ile Hitta Kapısı arasında Benî İsrail Birkesi derler 50 zira derinliği, 100 adım boyu ve 80 adım genişliği olan büyük bir sarnıçtır. Hâlâ içinde suyu yoktur. Bazı sarnıçlar da Amûd Kapısı'nın dışında hendek içindedir. Meryem Kapısı'nın dışında yine hendek içinde işlemez birkeler vardır. Mescid-i Aksâ haremünde ve Sahra haremünde sarnıçlar var imiş, bu şehir onlara muhtaç imiş. Süleyman Han bu halkı bu ihtiyaçtan kurtarıp büyük bir nehir akıtıp suyundan içenler ruhlarına Fâtiha okurlar."¹⁹

Tüm bunlar, suyun Kudüs'e ulaştırılması gibi önceliklerin Osmanlıların Kudüs'e 16. yüzyılda vurduğu mührün resimleriydi.²⁰ Kanuni Sultan Süleyman'ın Kudüs'te hayata geçirdiği ilk mimari proje, Hz. Davud Kapısı'nın dışındaki Son Akşam Yemeği Kilisesi'nin camiye çevrilmesiydi. Kudüs'te, günümüzde Son Akşam Yemeği'nin yendiği kabul edilen oda, Hz. Davut'un kabrinin bulunduğu yerin üst

katında yer alıyor. Bu yerin, Hz. Davut'un kabri ve Hz. İsa'nın Son Akşam Yemeği'nin gerçekleştiği yer olarak tayini ise, efsaneyle karışık anlatılan bir rivayetin ortaya atıldığı 12. yüzyılda, Haçlılar döneminde olmuştur. Bu da ileride Yahudiler ve Hıristiyanlar arasında uzun yıllar sürececek olan hak iddialarının ve anlaşmazlıkların ortaya çıkmasına neden oldu. Bu konuya müdahale eden Kanuni Sultan Süleyman, duruma el koymuş ve burayı camiye çevirmiş ancak günümüzde söz konusu mekân, her ne kadar cami mimarisine ve içerisinde ayetlerin yer aldığı hatlara sahip olsa da bu özelliğini kaybetmiş ve hem Yahudiler hem Hıristiyanlar hem de Müslümanlar tarafından ziyaret edilen bir mekân haline getirilmiştir.²¹

Bu yapının kitabesindeki mesaj, üç semavi dinin inananlarını içinde barındıran yerli halk için gayet açık olmuştur. Kitabede kendini "Kabe'nin hizmetçisi" olarak tanıtan Kanuni Sultan Süleyman, böylelikle üç din için kutsal sayılan Hazreti Davut makamının camiye çevrilmesi üzerine çıkacak tartışmaların da önüne geçmiştir. Kitabede, mealen "*Kabe'nin koruyucusu*", "*İslâm'ın yardımcısı*" sıfatları ile bu makamın müşriklerden temizlenmesi ve bir mescid ile taçlandırılması emri verilmiştir. Kanuni Sultan Süleyman'ın bu eserde İslam şehrinin kimliğini vurgulamayı amaçladığı kitabedeki hitaptan anlaşılmaktadır.²²

Kanuni Sultan Süleyman'ın önemli eserleri arasında 1542 yılında Kubbetüssahra'nın yenilenmesi yer almaktadır. Kubbetüssahra'nın kuzey kapısı üzerindeki Abdullah et-Tebrizi imzalı ve Taha Suresi 76. âyetinden iktibasla "*cennatu adnin...*" yazılı olduğu bir kitabe gerekse Kubbetüssilsile'de bulunan kitabeler, Kanuni Sultan Süleyman'ın 1561-1562 yıllarında burada tamir ve yenileme çalışma-

ları yaptırdığını belirtmektedir. Padişah, Kubbetüssahra'nın onarımı için Mimar Sinan'ı Kudüs'e göndermiş, Lala Mustafa Paşa'yı Mısır valiliğinden alarak Kudüs'ün onarım işlerinde görevlendirmişti. Çalışmalar için Mısır, Şam ve Halep'ten mimar, usta ve nakkaşlar getirilmiştir.²³

Yapının dış duvarlarında bulunan mozaik kaplamalar, sık sık onarım gerektirmesi nedeniyle kaldırılmış ve yerlerine çini levhalar yerleştirilmiştir. Binanın dış yüzeyi kırk beş bin çini levha ile kaplanmıştır. Bunlardan en erken tarihli olanlar kasnağı kaplayan çinilerdir ve renkli sır tekniği ile yapılmıştır. Renkler koyu mavi, firuze, sarı, yeşil ve siyahtır. Bu birinci grup çinilerle Kanuni Sultan Süleyman devri tarihini taşıyan sır altı teknikli çiniler arasında görülen büyük teknik farklar bu çinilerin Yavuz Sultan Selim zamanında yapılmış olabileceğini düşündürmekteyse de bunların Kanuni devrinin ilk yıllarında 16. yüzyılın ikinci çeyreğine ait olmaları ihtimali daha kuvvetlidir. İkinci grup (*koyu mavi, siyah, firuze, beyaz renkli parlak çiniler*) sır altı çiniler ise 1551-1561 yıllarından kalmış olmalıdır. Renkli sır tekniği ile yapılmış, Kanuni Sultan Süleyman'ın adı ile sekizgen gövdenin üst kenarındaki kitabe kuşağı, sonunda (1551-52) tarihini taşır ki bunlar bu teknikte yapılmış çinilerin son örnekleri arasına girmektedir. Bu çinilerin üzeri Karahisari Ahmed hattıyla yazılan Yasin Suresi ile çevrilidir. Her köşesinde ise celi hatla bu surenin "*Selamun kavlen min Rabbin Rahim*" ayeti yazılıdır. Çiniler üzerindeki yazıların üst tarafına yağmur sularının akması için kurşundan kalaylı çörtlenler konulmuştur. Bu bölümün yukarı kısmında ise kurşunla kaplı çepeçevre kubbe saçakları bulunmaktadır.²⁴ Dış duvarların alt kısımlarına mozaik yerine mermer konulmuş, pencerelere alçı yuvalar içine yerleştirilmiş renkli camlar takılmıştır. Kubbe kasna-

ğında Kerublar ve hurma ağaçlarını tasvir eden içerideki mozaiklere benzer fakat harap durumdaki mozaiklerin yerine çini kaplamalar yaptırılmıştır. Bunlardan çini mozaik kitabe Besmele ve Kur'an İsrâ Suresi 1-20. âyetlerinin sonunda rakamla (1545-1546) tarihini vermektedir. Ölümünden az önce Kanuni Sultan Süleyman, Kubbetüssahra'da Doğu ve Batı portallerinin kapı kanatlarını tunç levhalarla kaplatmıştır.²⁵

Şehir halkının maddi refahını artırmaya yönelik bir başka gelişme ise Haseki Sultan Vakfı'nın kurulması oldu. Bu vakıf, 1552'de Kanuni Sultan Süleyman'ın eşi Hürrem Sultan tarafından yapılmış büyük imarethane, dükkanlar, medreseler, tabhaneler ve camiden oluşan bir külliye idi. Filistin'de o güne kadar kurulmuş en büyük vakıftı. Kente komşu onlarca köyün gelirleriyle destekleniyor, öşür vergisinden muaf olan bu köyler vergilerini doğrudan vakıf sorumlularına ödüyorlardı.²⁶

Özetle Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi sırasında Osmanlı yönetimine giren Kudüs'e en büyük hizmeti Kanuni Sultan Süleyman yapmıştır. Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) Kudüs'ün şehirleşmesine çok büyük katkıda bulunmuştur. Kanuni, 1538'de şehrin etrafını 4 km uzunluğunda kare biçiminde surlarla yeniden yaptırmış, kaleyi restore ettirmiş, Kubbetüssahra'nın duvarları ve kapısını yeniden tamir ettirmiş ve ayrıca Hz. Davud türbesini de inşa ettirmiştir. Kendisinden sonra gelen Osmanlı padişahları da aynı geleneği devam ettirerek şehre çok büyük önem vermiş ve hizmette bulunmuşlardır.²⁷

Kanuni Sultan Süleyman tarafından Kudüs şehrinin yeniden aktif hale getirilmesine yönelik düzenli program, şehri bir kültür merkezi haline getirmek için daha

fazla gelişme adımlarıyla yeni bir temel oluşturdu.²⁸ 1525-1555 yılları arasındaki dönemde Kudüs kentinin vergi gelirlerinde yüzde 220'ye varan büyük bir artış ortaya çıktı. Üstelik bu artış yüzyılın sonuna kadar kesintisiz olarak sürdü. Aynı yıllarda kentin nüfusunda da paralel bir artış yaşanıyor. Fetihten kısa bir süre sonra başlanan ve sık aralıklarla tekrar edilen tahrir kayıtlarına göre, Kudüs kentinin nüfusu 1525-1562 yılları arasında üç katına çıktı. Nüfus artışının Filistin'in diğer kentlerinde de izlenebilir olması, bu

19. Yüzyılda Osmanlı Kudüs'ü

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Kudüs'e yönelik ilgisi belirgin şekilde artmıştır. Bu ilginin somut göstergelerinden biri, İstanbul'dan sonra ikinci belediye olarak 1863 yılında Kudüs belediyesinin kurulmasıdır. Bu durum, Kudüs'ün Osmanlı idaresindeki ayrıcalıklı konumunu açıkça ortaya koyar.

Belediye; şehrin imar planının hazırlanması, temizlik hizmetleri, zeytinyağı ve gaz yağı ile sokak aydınlatması, su temini, kaldırım inşası ve özellikle Kudüs-Yafa arabacılık yolunun açılması ve düzenlenmesi gibi birçok alanda aktif olmuştur. Bu yolun Osmanlı idaresi tarafından işletilmesi, yabancı şirketlerin müdahalesini engellemiş ve şehirler arası ulaşımın etkinliğini artırmıştır. Osmanlı Devleti İdaresi, Kudüs Mutasarrıflığının ana merkezlerini iyi yollarla donatmıştır. Bu hususta Yafa - Kudüs yolu, ticari araçların ve hacıların geçiş güzergahında yer alıp Kudüs'ü Akdeniz'deki değerli bir liman olan Yafa Limanı'na ulaştırmasından ötürü en önemli hattır. Osmanlı devleti bu yola büyük bir ehemmiyet atfetmiş, onun onarımı ve tehlikelerden korunması için büyük emekler harcamıştır. Bu yol üzerinde dinlenme tesisleri yapılması planlanmıştır. Resmi makam-

artışın sadece doğal sebeplere dayanmadığını gösteriyordu. Osmanlı yönetiminin sağladığı güvenlik ortamı, ekonomik canlanma, yaşam standardındaki iyileşme Müslümanlar için olduğu kadar gayrimüslimler için de kentlerin cazip çekim merkezleri haline gelmesini sağladı.²⁹ Nüfusun 30 yılda üç katına çıkması, kentin yeni cazibesinin göstergesiydi, bu da esas olarak Sultan Süleyman'ın emrettiği kapsamlı imar programından kaynaklanıyordu.³⁰

larca gerçekleştirilen bakım ve onarım çalışmalarından sonra Yafa - Kudüs yolu arasında yolculuk süresi kısalmış, 12 saatten 6 saate düşmüştür. Yol boyunca istirahat için atların barınacağı alanları da içeren 12 durak oluşturulmuştur. Bahsedilen durakların bakımını yerel yönetimler omuzlamış ve gerekli hallerde tamiratına dair taahhüt vermiştir.³¹

Ayrıca Şeyh Bedir Mahallesi'nde 40 yataklı bir belediye hastanesi inşa edilmiştir. Tüm bu gelişmeler, Osmanlıların Kudüs'e yalnızca dini değil; aynı zamanda idari ve yapısal bir merkez olarak da değer verdiğini göstermektedir.³²

Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılında Kudüs'e yönelik uyguladığı kalkınma politikaları, şehrin ekonomik, ticari ve mali yapısını köklü biçimde dönüştürmüştür. 1892 yılında Yafa-Kudüs demiryolunun açılmasıyla birlikte, şehre gelen ticari gemi sayısı ve taşıma kapasitesi ciddi biçimde artmış; gümrük gelirleri yükselmiş ve şehirde yaşam standardı 1872-1907 yılları arasında %150 oranında artmıştır. Aynı dönemde zanaatkâr dükkânlarının sayısı 1942'ye ulaşmış, zanaatkârlar nüfusun %15'ini, çiftçiler ise %60'ını teşkil etmiştir. Bu ekonomik canlanma ban-

kacılık sektörüne de yansımış; Osmanlı Bankası ve Şahane Bankası'nın yanı sıra Fransız Kredi Lyonnais ve Alman Filistin Bankası gibi yabancı sermayeli şubeler Kudüs'te faaliyet göstermeye başlamıştır. Bu durum, Kudüs'ün mali kaynaklarını çeşitlendirmiş ve modern projelere finansman sağlayarak şehirdeki yenileşme hareketlerine katkıda bulunmuştur.

Ekonomik gelişmenin doğal bir sonucu olarak Kudüs'te ulaşım ve iletişim alt yapısının güçlendirilmesine özel önem verilmiştir. Yafa-Kudüs karayolu güzergâhı boyunca konaklama istasyonları inşa edilmiş, yol bakım ve onarımları için önemli bütçeler ayrılmıştır. Kudüs; Nablus, Beytüllahim, Eriha ve el-Halil gibi şehirlerle karayolu ve demiryolu ile bağlanmış, Ürdün Nehri üzerine köprüler kurulmuştur. 1892'de Yafa-Kudüs demiryolu resmi olarak açılmış; hatta dinlenme tesisleri, su depoları ve telgraf sistemleri entegre edilmiştir. Demiryolu taşımacılığının hız kazanmasıyla ticari hareketlilik katlanmış, Yafa Limanı'nın gelişimi desteklenmiş ve Kudüs'ün ithalatı bu liman aracılığıyla karşılanmıştır. Ayrıca 20.

Osmanlı Devleti'nin Dini Cemaatlere ve Ziyaretçilerine Karşı Tutumu

Kudüs'ün Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam inananlarına ait kutsal mekânlarla dolu olduğu, bu mekânlardan bazılarının birden fazla din tarafından paylaşıldığı bilinmektedir. Bu nedenle Osmanlı Devleti, özellikle Hıristiyan cemaatlerin geçmişten gelen haklarını ihlal etmemeye özen göstermiştir. Sultan I. Selim, Kudüs'ü fethettikten sonra 923/1517 tarihli fermanıyla Rum Ortodokslara, kiliseleri, ibadet alanları ve zeytinlik gibi kilise malını patrikhanenin Memlûk dönemindeki tasarruf biçimiyle kullanma özgürlüğünü tanımış, bu malları

yüzyıl başlarından itibaren Osmanlı posta hizmetleri gelişmiş, trenle taşımacılık başlamış, telgraf hatları ise Kudüs'ü Mekte, Salt, Kerak ve Tafiye gibi merkezlerle buluşturmuştur. Telefon hizmeti ise sınırlı ölçüde, yalnızca resmi kullanım için tesis edilmiştir.³³

Bu dönemde Kudüs, Filistin'in kültürel hayatında önemli bir merkez haline gelmiştir. Kudüs, tüm Filistin'e hitap eden kültürel ve entelektüel bir merkez olmuş; Kudüs'te "en-Nefir el-'Usmani", "el-Beşir", "el-İnsaf", "ed-Dustur", "Süriyye el-Cenubiyye" gazeteleri, Hayfa'da El-Kermel gazetesi ve Yafa'da Filistin gazetesi yayımlanmıştır.³⁴

Eğitim alanında ise Osmanlı devletinin son döneminde Filistin'de önemli gelişmeler kaydedilmiştir. 1914 yılına gelindiğinde, Akka'da 45, Nablus'ta 11 okul bulunmaktaydı. Ancak kız okulları sadece şehirlerde mevcuttu. Aynı dönemde Filistin genelinde toplamda 95 devlet ilkokulu, 3 devlet lisesi ve 379 özel okul faaliyet göstermekteydi.³⁵

vergiden muaf tutmuştur. Aynı biçimde Ermeni cemaatine de benzer haklar tanınmış; kiliselerini ve dini kurumlarını kendi evvelki özgürlükleri içinde yönetme hakkı verilmiştir. Ne var ki başka hiçbir Hıristiyan cemaate özel bir ayrıcalık tanındığına dair kaynak veya belge bulunmamaktadır.³⁶

Kudüs'ün Hıristiyanlar açısından dini öneminden dolayı ve Osmanlı Devleti'nin uyguladığı millet sisteminin sonucu olarak Kudüs'te çok sayıda dini grup/mezhep yaşamıştır. Osmanlı idare-

resi, her taifeyi (cemaati) ırk özelliklerini gözetmeden millet saymıştır. Bu durum onun bütün cemaatleri aynı derece eşit olmasını sağlamıştır. Birçok Hıristiyan, dini mezheplerin birbirine karşı baskılarından kaçarak Osmanlı Devleti topraklarına ve bilhassa Kudüs'e sığınmışlardır. Millet sistemi çerçevesinde her millet ve ırktan kişiler Kudüs ve civarında bulunmuşlardır. Müslümanlar ve Yahudiler yanında Latin, Yunan, Süryani, Ermeni, Kıpti, Habeşistanlı gibi değişik Hıristiyan grupları/cemaatleri var olmuştur.³⁷ Osmanlı Devleti'nin diğer din mensuplarına karşı izlediği hoşgörü ve özgürlük politikası sonucunda, birçok Hıristiyan mezhebine mensup kişi Kudüs'te yaşamayı tercih etti. Böylece Kudüs, tüm milletlerden ve farklı Hıristiyan mezheplerinden oluşan bir mozaik dönüştü.

Osmanlı Devleti, özellikle Hıristiyan ziyaretçilerin Kudüs'te ibadetlerini huzur içinde sürdürmeleri için güvenlik ve düzen ortamı oluşturmakta kararlıydı. Devlet, Osmanlı tebaası olsun olmasın, tüm yabancı Hıristiyan ziyaretçilere yönelik hakları koruma iradesi göstermiştir. Resmi kayıtlara göre bazı zümrelerin, özellikle Kudüs kadısının oğlu da dahil, yabancı ziyaretçilerden farklı adlar altında zorla para talep ettikleri ortaya çıkınca, bu durum ziyaretçilerin sayısında ciddi düşüşe yol açmış, vergi gelirlerini olumsuz etkilemiştir. Bunun üzerine Divan-ı Hümayun yetkilisi, şikâyeti incelemek üzere Kudüs'e önderlik edecek bir lider göndermiş; Şam valisiyle Kudüs kadısına, Kanun ve Şer'î kuralara aykırı şekilde hiçbir yabancı ziyaretçiden ödeme alınmaması gerektiğini kesin biçimde bildirmiştir.

Aynı dönemde, Frenk (Latin) Hıristiyanların Yafa Limanı'ndan gemiyle gelerek Kıyamet Kilisesi'ni ziyaret için Kudüs'e girişlerinde "yol hakkı" adı altında para alınmasının önüne geçilmiş; Şam valisi-ne ve Kudüs kadısına resmi bir bildirimle bu uygulamaya son verilmesi emredilmiştir. Bu önlemler, ziyaretçilerin manevi niyeti dışında amaçlarla şehirde bulunmalarını engellemeye ve Kudüs'ü sadece kutsal mekân ziyaretine uygun bir yer olarak korumaya yöneliktir.

Devlet aynı zamanda yabancıların Kudüs'te uzun süre kalmasını sınırlamıştır; zira bazı ziyaretçilerin görünürde dini maksatlarla geldikleri hâlde istihbarat ya da silah sevkiyatı gibi devlet aleyhine faaliyetlerde buldukları tespit edilmiştir. Bu nedenle, ziyaret süreleri bitirdikten sonra resmi makamlara bağlı olarak şehirden ayrılmaları zorunlu kılınmıştır.³⁸

Bilindiği gibi, Osmanlı döneminin başlarında Hicaz, Basra Körfezi ve Şam kıyılarında Portekizliler tarafından kurulan bazı üs bölgeleri gibi bölgeler Batı sömürgeci güçleri tarafından hedeflenmişti. Kudüs, bu güçlerin gizli operasyon alanlarından biri haline gelmişti. Osmanlılar, bazı Hıristiyan ziyaretçilerin hac kisvesi altında gizlice silah ve cep hane gibi malzeme taşıdıkları yönünde güçlü istihbaratlar elde etmişlerdi. Bu tür faaliyetler, özellikle Kıyamet Kilisesi gibi ibadethanelerin yabancıların gizli ikamet ettikleri yerler hâline gelmesi nedeniyle endişe uyandırmıştı. Bu nedenle Devlet, 952/1545 yılında Şam vali vekili Beler Beğ'i görevlendirerek, Kudüs'te ziyaretlerin bitiminde yabancıların şehirde kalmasını ve her ne sebeple olursa olsun silah bulundurmasını yasaklamıştır.³⁹

Kudüs'teki Hıristiyan Mezhepleri Arasındaki İlişkiler

Filistin'deki Hıristiyan grupların ilişkileri sükunet içinde kurulmamış, mezheplerin bölgede yayılışından itibaren çok sayıda anlaşmazlığa rastlanmıştır. İhtilafların tarihi Hıristiyan grupların ilişkilerini belirleyen bir unsur olan Kiyamet Kilisesi'nin kurulmasına kadar götürmek mümkündür. Hıristiyanlar çatışmanın odağını kiliseye giriş sırası, orada törenler düzenleme ve ona nezaret etme gibi hususlar oluşturmuştur.⁴⁰

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki merkezi otoritenin güçlü olduğu dönemde mezhepler arasındaki anlaşmazlıklar bir problem olarak gün yüzüne çıkmamış, Ortodokslar, Latinler, Ermeniler, Kıptiler, Etiyopyalılar/Habeşliler, Fransiskanlar ve Rumlar her zaman kutsal yerlere sahip olma bağlamında birbirlerine üstün gelmeye çalışmıştır. Bütün gruplar imtiyazlar elde etmeye ve rakiplerinden imtiyazları kaldırmaya çabalamıştır, dahası gruplar arasındaki çekişme birbirlerini şikâyet etmeye kadar varmıştır.⁴¹

Osmanlı egemenliğinde Kiyamet Kilisesi'nin idaresi için Rum Ortodokslar ve Latin Katolikler arasında mücadeleler sürmüştür, Osmanlı fermanlarında bu bağlamda Rum cemaatine Kiyamet Kilisesi'nin işlerini yönetme hakkı tanınmıştır. Osmanlı Devleti'nin ihtilafları yönetme politikası çerçevesinde daima gayrimüslimlerin ibadet ve inanç hakkını onaylayan yasalar tatbik edilmiş, Hıristiyanlar hususunda İslam döneminde sunulan en eski ferman ve ahitname-lerden başlanarak bütün arşiv taranmış, gayrimüslimlerin eski ve yeni hakları tarihsel geçmiş ve mevcut durum çerçevesinde değerlendirilmiştir.⁴²

Kiyamet Kilisesi'nin idaresinin Rumlara verilmesini şu etkenlerle açıklamak mümkündür: O tarihte Rum Ortodoks Cemaati Osmanlı topraklarındaki en kalabalık Hıristiyan cemaatidir. Kudüs'te büyük arazileri olan Rumların Osmanlı ekonomisinde göz ardı edilmeyecek bir rolü bulunmuştur. Ayrıca bu göreve onların tercih edilmesiyle Osmanlı devletine karşı bir Batı ittifakının engellenmesi istenmiştir.⁴³

17. yüzyılın başlarında Ermeni ve Latin cemaatlerinin birleşmesiyle birlikte dini mekanların idaresine dair tartışmalar yeni bir boyut kazanmıştır. Ermeniler ve Latinler Rum cemaati aleyhine Kiyamet Kilisesi'nde bazı ayrıcalıklar elde etmişlerdir. Bunun üzerine Kiyamet Kilisesi konusu Rumlar tarafından Osmanlı makamlarına yeniden taşınmış, Rum ve Ermeniler açısından ihtilaflar tekrarlanmıştır. Ermeniler, kiliseyi yönetme haklarını kanıtlayan eski fermanlara/buyruklara sahip olduklarını iddia ederek Rum cemaatine Kutsal Kabir Kilisesi'ni yönetme hakkı verilmesine itiraz etmişlerdir. Ancak Rumlar Ermenilerin sunduğu eski fermanların sahte olduğunu savunmuşlar, haklarını savunmak üzere Osmanlı idaresine başvurmuşlardır.

Osmanlı yetkililerinin incelemeleri sonucu Ermenilerin takdim ettiği vesikaların geçersiz olduğu anlaşılmış, sözü geçen kilisenin yönetimine Rum cemaatinin daha layık olduğuna karar verilmiştir.⁴⁴ Sonuç olarak, Rum cemaati, Ermeni cemaatinin daha önce sahip olduğu kimi haklara kavuşmuştur. Rum Kilisesi, 18. ve 19. yüzyıllarda etkili ve önemli bir mevki sahibi olmuştur.⁴⁵

Hıristiyan mezhepleri arasında meydana gelen anlaşmazlıklar, 17. yüzyıldan itibaren yeni bir boyut kazanmış, bir Osmanlı meselesi olmaktan çıkıp uluslararası bir meseleye dönüşmüştür. Bu konudaki gerçeği, Osmanlı Devleti'nin Avrupalı ülkelerle imzaladığı antlaşmalarda yer alan hükümlerden anlamak mümkündür. Çekişmeler eski devirlerden beri var olmasına rağmen, Osmanlı Devleti'nin yükselme dönemlerinde önemli bir dereceye ulaşmamış, ancak devletin zayıflaması ile artarak net bir şekilde gün yüzüne çıkmıştır. 19. yüzyılın başlarında Hıristiyan mezhepleri arasında Kiyamet Kilisesi'nin idaresi konusundaki çekişmeler, Kudüs'ün o dönemde tanık olduğu idari boşluktan yararlanmak isteyen güçlerin Osmanlı Devleti'nin içişlerine müdahale etmesi için bir araç olmuştur.⁴⁶

Genelde Osmanlı Devleti'nin ve özelde Kudüs Livası'nın çalkantılı idari durumu, Avrupa ülkelerine müdahale fırsatı sunmuştur. Avrupalılar, hac mevsiminde Kudüs'e gelen hacıları korumak ve muhtemel saldırılardan uzak tutmak şeklinde bir gerekçe ileri sürerek Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışmışlardır.⁴⁷

Fransızların Mısır ve Suriye seferleri; Rusya ve İngiltere'nin dikkatini Ortadoğu'ya çekmede büyük rol oynamıştır. Bu bağlamda Osmanlı belgelerinin Kudüs'te mezhep mensuplarının haklarını koruma bahanesiyle imtiyazlar elde etme girişiminde başta Fransa, Rusya ve onları izleyen İngiltere olmak üzere Batı ülkeleri arasında büyük bir rekabeti vurguladığını söylemek mümkündür.

Şer'i mahkeme kayıtlarındaki bir vesikaya göre Kudüs'te Fransa'ya tabi keşişler (Fransiskan keşişler) bazı binalara dair restorasyon taleplerini İstan-

bul'daki Fransız büyükelçisi aracılığıyla Osmanlı makamlarına iletmışlerdir. Kutsal mekanların ziyaretçisi olan hacıları rahatsız edebilecek çöküntülerden korktuklarını belirtmişlerdir.⁴⁸ Başka bir vesikada da Kudüs'teki Fransiskan rahiplerin Fransa tarafından ne ölçüde kullanıldığı ortaya çıkmıştır. Fransa, İstanbul'daki elçisi aracılığıyla Osmanlı makamlarına başvurmuş, sefirin sunduğu arzıda Kudüs Müftüsü'nün Fransız himayesine sahip rahiplere zorluk çıkarttığından şikâyetçi olunmuştur. Müftünün azledilmesi ve Fransa'ya tabi rahiplere karışılmaması istenmiş, arzıda Osmanlı – Fransız tarafları arasında imzalanan ve Kudüs'teki Fransız tebasının çıkarlarını koruma hakkı veren antlaşmalar hatırlatılmıştır.⁴⁹

19. yüzyılın ilk çeyreğinde, Fransız Devrimi süreci etrafında gelişen olaylar ve bu olaylarla paralel olarak Avrupa'daki savaşlarla meşgul olan Fransızlar dini meseleleri ihmal etmiştir. Bu ihmal, Kudüs-i Şerif'te Ortodoks rahiplerin/papazların etkisinin artmasına yol açmış, böylelikle Fransa'nın Babiali üzerindeki nüfuzu azalmış, Katolik rahiplerin statüsü düşmüştür. Fransa'nın Doğu'daki etkisinin zayıflamasından yararlanan Rusya, kutsal mekanları aşamalı biçimde denetimi altına almaya çalışmıştır.⁵⁰

19 yüzyılda Osmanlı Devleti'nin zayıflamasının artmasıyla birlikte Kudüs, Avrupa güçlerinin doğrudan müdahalesine sahne olmaya başladı. 1808 yılında meydana gelen Kutsal Kabir Kilisesi yangını bu bağlamda bir dönüm noktası oldu. Yangını kasıtlı olarak çıkararak kilise içindeki nüfuz dengesini değiştirmek isteyen taraf olarak Ermeniler suçlandı. Bu olay, mezhepler arasındaki gerilimi daha da artırdı ve Rum Ortodokslar,

Rusya'nın desteğiyle kilisenin yeniden onarımı için padişahın izin talep etti. Sultan II. Mahmud, bu talebi, sadece yapının aslına uygun kalınması ve genişletilmesi şartıyla kabul etti.

Ancak bu hakkın sadece Ortodokslara verilmesi, başta Katolikler ve Ermeniler olmak üzere diğer mezheplerin tepki göstermesine neden oldu. İstanbul'daki temsilcileri aracılığıyla siyasi baskı uyguladılar. Bunun üzerine, Osmanlı yönetimi, yüksek dereceli alimler, kadılar ve mezheplerin temsilcilerinden oluşan geniş katılımlı bir komisyon kurdu. Komisyon, belgeleri inceleyerek restorasyon hakkının Rum Ortodokslara ait olduğunu teyit etti. Fakat bu karar anlaşmazlığı tamamen sona erdiremedi; kısa süre sonra Ermeniler, Rumların kendilerine ait bazı bölümleri ortadan kaldırdığını iddia ederek yeni bir ihtilaf başlattı.⁵¹

Krizin başka bir boyutu da coğrafi olarak Kudüs dışına, örneğin Beytüllahim'e yayılmasıydı. Burada, Doğuş Kilisesi'nin anahtar mülkiyeti konusunda tartışmalar yaşandı. Kudüs kadısı, tartışmalı bir şekilde Ermenilerden yana tavır alarak anahtarları onlara teslim etti. Bu durum, Şam Valiliği'nin müdahalesiyle kadının görevden alınmasına yol açtı.

Bu aşamada, Osmanlı Devleti Kudüs'teki karar alma sürecinde artık tek başına belirleyici olamamaktaydı. Avrupa'nın giderek artan müdahalesi, mezhepleri koruma bahanesiyle Osmanlı yönetimini etkileme aracına dönüştü. Kudüs, Fransa'nın Katolik hacılar ve kilise mülkleri için hak talep ettiği ve Rusya'nın ise 1819'da Yafa'da bir konsolosluk açarak Rus Ortodoks hacılara destek sağlamaya başladığı bir uluslararası rekabet sahasına dönüştü.

Bu "mezhepsel koruma" politikası, bölünmüşlüğü derinleştirdi. Her taraf, arkasında büyük bir güç olduğunu hissederek taleplerinde ısrarcı oldu. Aynı zamanda, büyük güçler bu dini anlaşmazlıkları kendi toprak hâkimiyetlerini sağlamlaştırma aracı olarak kullandılar. Bu müdahaleler, esasen kendi vatandaşlarının çıkarlarını değil, Osmanlı topraklarındaki nüfuslarını artırma ve devletin paylaşım sürecine hazırlanma stratejilerinin bir parçasıydı.

Tanzimat döneminin Filistin üzerindeki önemli etkilerinden biri, 19. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'nin zayıflığının ortaya çıkmasıyla Avrupa'nın Filistin üzerindeki nüfuzunun artmasıdır. Bu durum, Fransızların Mısır ve Şam'a saldırısıyla 1798-1799 ve ardından Mehmet Ali Paşa'nın Şam'ı işgaliyle 1831 belirginleşmiştir. Mehmet Ali, Hıristiyanlar ve Yahudiler arasında ayrımcılığı kaldırarak Avrupalıların desteğini kazanmaya çalışmış ve yabancı hayır kurumları ile misyonerlik faaliyetlerinin önünü açmıştır. Bu süreç, Kudüs'te Britanya 1838, Prusya 1842, Fransa 1843, Amerika 1844 ve Avusturya 1849 konsolosluklarının açılmasına yol açmıştır.⁵²

Yabancı nüfuzun şehirde artmasıyla birlikte Osmanlı Devleti, bu etkinin sınırlandırılması amacıyla çeşitli tedbirler almaya başladı. 1842 yılında Mısır ordusunun Kudüs'ten çekilmesi ve güvenliğin sağlanmasının ardından, devlet idari yapıyı yeniden gözden geçirdi. Yabancı müdahalesini denetim altına almak için, gayrimenkul mülkiyetiyle ilgili yeni düzenlemeler getirdi. Yabancılar arazi satışını engellemek amacıyla, taşınmaz alım-satım işlemlerinde yerel hükümetin ve şer'i mahkemenin onayını şart koştu. Ayrıca, resmi dairelerde ve dışında yabancıların toprak edinmesini kolaylaştıranlara sert uyarılarda bulunuldu.

Kutsal Mekânlar Sorunu ve Kırım Savaşı

19. yüzyılda Kudüs'teki kutsal Hıristiyan mekânları, Avrupa'nın büyük güçleri arasında giderek artan bir uluslararası rekabetin merkezine yerleşmiştir.⁵³ Bu çekişme, Osmanlı topraklarında başlayan ve zamanla Avrupa'da bir dünya savaşına dönüşen Kırım Savaşı'na zemin hazırlamıştır. Görünürde mezhepler arası bir dini ihtilaf olarak ortaya çıkan bu mesele, aslında Batılı güçlerin Doğu'da nüfuz kazanma arzusunun bir yansımasıydı. Kudüs ise, üç semavi din için de kutsal bir mekân olması nedeniyle, bu müdahalelerin en uygun sahnesi hâline gelmiştir.⁵⁴

Fransa ile Rusya, 19. yüzyılın başlarından itibaren Kudüs'teki Hıristiyan cemaatler üzerindeki etkilerini artırmaya çalışmışlardır. Fransa, 1535 yılında Kanuni Sultan Süleyman döneminde verilen kapitülasyonlara ve sonraki yüzyıllarda yapılan antlaşmalara dayanarak Katoliklerin hamisi olduğunu ileri sürerken; Rusya ise, 1774 tarihli Küçük Kaynarca Antlaşması'nın 7. maddesini gerekçe göstererek Ortodoksların koruyuculuğunu talep etmiştir. Osmanlı Devleti ise bu iki güç arasında denge kurmaya çalışarak arabuluculuk rolünü üstlenmiştir.⁵⁵

Bu hassas denge, 1847 yılında Beytüllahim'deki Doğuş Kilisesi'nde çıkan bir olayla ciddi biçimde sarsılmıştır. Ortodoks rahiplerle Katolikler arasında yaşanan tartışmada, Hz. İsa'nın doğduğu kabul edilen mağarada bulunan gümüş bir yıldız kaybolmuştur. Bu yıldızın kaybolması, Katolikler ile Ortodokslar arasında uzun süredir devam eden mülkiyet ve ibadet hakları anlaşmazlığını yeniden alevlendirmiştir. Taraflar birbirini suçlamış, olay hızla uluslararası bir boyut kazanarak Osmanlı makamları üzerinde yoğun bir baskı oluşturmuştur.⁵⁶

Fransa, Katoliklerin haklarının iade edilmesini ve yıldızın Latince yazılı yeni bir örne-

ğinin yerleştirilmesini talep etmiş, buna karşılık Rusya, Ortodoks mezhebinin üstünlüğünü teyit eden yeni fermanların çıkarılmasını istemiştir. Osmanlı Devleti, durumu yatıştırmak için her iki tarafı da memnun edecek çözüm yolları aramış, örneğin yıldızın devlet eliyle yerine konmasını önermiştir. Ancak bu tür uzlaştırıcı girişimler, tarafların taviz vermeye yanaşmaması nedeniyle başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

Çatışma giderek büyümüş, özellikle Fransa'nın 1740 antlaşmasına dayandığı talepler karşısında Rusya, Ortodoks cemaatinin imtiyazlarının ihlal edildiğini iddia ederek tepkisini artırmıştır. Osmanlı Devleti, Kudüs'teki kutsal mekânlarla ilgili yeni düzenlemeler yapmaya yönelmiş, karma komisyonlar oluşturmuş, hatta bazı durumlarda sadece Osmanlı yetkililerinden oluşan özel heyetlerle çözüm aramıştır. Fakat bu çabalar yeterli olmamış, tarafların karşılıklı restleşmeleri Kudüs'ü adeta diplomatik bir savaş alanına dönüştürmüştür.⁵⁷

Bu süreçte Rusya, İstanbul'a Prens Mençikof'u olağanüstü elçi olarak göndermiş ve Ortodoksların koruyuculuğunun resmen tanınmasını talep etmiştir. Osmanlı Devleti bu talebi, iç egemenliğine doğrudan müdahale olarak görmüş ve kesin bir dille reddetmiştir. Fransa ise Katoliklerin önceliğini savunmaya devam etmiş, iki tarafın taleplerinin keskinliği karşısında Osmanlı diplomasisi sıkışık kalmıştır.

Bu gelişmelerin ardından Rusya, Osmanlı Devleti ile diplomatik ilişkilerini kesmiş ve Mayıs 1853'te büyükelçiliğini İstanbul'dan geri çekmiştir. Takip eden haftalarda Eflak ve Boğdan'a askeri harekât başlatılmış, böylece Kırım Savaşı patlak vermiştir. Bu savaşın görünürdeki nedeni her ne kadar mezhepler arası bir çekişme gibi sunulmuş olsa da, aslında Kudüs merkezli bu ihtilaf

savaşın gerçek kıvılcımı olmuş, Avrupa'daki büyük güçler arası dengelerin çatışmasına dönüşmüştür.⁵⁸

Ne var ki, bu süreç sadece bir mezhep ya da devletler arası çatışmayla sınırlı kalmamıştır. Kudüs'te başlayan ve zamanla Osmanlı Devleti'nin iç işleyişine ve egemenliğine doğrudan etki eden bu müdahaleler, aynı zamanda Filistin topraklarının ilerleyen dönemlerde uluslararası bir mesele haline getirilmesinin zeminini hazırlamıştır. Kutsal mekânlar bahanesiyle sürdürülen bu müdahaleler, Osmanlı idaresinin Kudüs üzerindeki otoritesini adım adım aşındırmış, böylece Filistin'i dış müdahalelere açık, parçalanmış ve çekişmeye müsait bir

coğrafyaya dönüştürmüştür.

Bu anlamda, mezhep merkezli gibi görünen bu krizler; Batılı güçlerin "himaye" adı altında yürüttükleri politikaların, ileride Siyonist projenin sahaya inmesi için gerekli koşulları olgunlaştırdığını göstermektedir. Kutsal mekânlar üzerindeki egemenlik tartışmaları, zamanla bu toprakların uluslararası diplomasi masalarında açık hedef hâline gelmesine yol açmış, böylece Filistin'in sömürgeleştirilme süreci çok önceden başlatılmıştır. Kudüs'ün bu dönemde bir rekabet alanı olarak kodlanması, 20. yüzyılda siyonist yerleşimciliğin meşruiyet zeminini oluşturan müdahale argümanlarının da tarihsel arka planını teşkil etmiştir.

Sonuç

Bu bölüm, Osmanlı Devleti'nin Kudüs'e yönelik yaklaşımının, klasik merkez-taşra ilişkileriyle açıklanamayacak ölçüde derin bir anlam taşıdığını ortaya koymuştur. Elde edilen bulgular, Kudüs'ün Osmanlı yönetimi altında sadece siyasi ve idari birim olarak değil, aynı zamanda İslam ümmetinin manevi merkezlerinden biri olarak konumlandırıldığını göstermektedir. Şehir, Osmanlı zihniyet dünyasında, hilafet ve İslami sorumluluğun bir tezahürü olarak görülmüş; bu çerçevede yürütülen politikalar, Kudüs'ün çok dinli yapısını korumaya ve Osmanlı'nın dini meşruiyetini pekiştirmeye hizmet etmiştir.

Bölümde aynı zamanda, 19. yüzyılda kutsal mekânlar etrafında gelişen mezhepler arası ihtilafların, mahallî düzeyde kalmayıp uluslararası bir krize evrildiğini ortaya konulmuştur. Özellikle Katolik-Fransız ve Ortodoks-Rus çıkarlarının Kudüs üzerinden karşı karşıya gelmesi, Osmanlı'nın geleneksel denge siyasetini zorlamış; bu durum, devletin egemenliğine yönelik sistematik bir baskıya dönüşmüştür. Bu süreçte Osmanlı, Kudüs'teki kutsal alanları hem

fiziksel olarak korumaya çalışmış, hem de sembolik üstünlüğünü diplomatik yollarla sürdürmek istemiştir. Ancak bu çabaların, Avrupa güçlerinin genişleyen müdahale kapasitesi karşısında giderek sınırlı kaldığı gözlemlenmiştir.

Çalışmanın en çarpıcı sonucu, bu krizlerin yalnızca döneme ait geçici diplomatik çekişmeler olmadığı, aksine modern sömürgecilik projelerine kapı aralayan yapısal bir dönüşümün başlangıcını oluşturduğudur. Kudüs'ün uluslararasılaşması süreci, Batılı aktörlerin yerel dini ihtilafları kullanarak bölgeye nüfuz etmesini mümkün kılmış, böylece Filistin topraklarının ilerleyen yıllarda siyonist yerleşimciliğe açılmasının tarihsel koşulları oluşturulmuştur. Bu bağlamda, Kırım Savaşı'nın nedenleri arasında Kudüs merkezli gelişmelerin belirleyici bir yer tuttuğu sonucuna ulaşılmıştır. Dolayısıyla, araştırma, dini sembollerin ve kutsal mekânların, modern jeopolitik çatışmaların altyapısını şekillendiren stratejik unsurlar hâline geldiğini açıkça ortaya koymaktadır.

Kaynakça

- Alamleh, M. *Osmanlı İdaresinde Kudüs Mutasarrıflığı 1874-1914*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Avcı, Yasemin – Özdemir, Ö. "Kudüs Kıyâme (Kâname) Kilisesi: Hıristiyanlığın Merkezinde Osmanlı Mirası ve Statüko Meselesi". *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi* 15/29 (2019).
- Avcı, Yasemin. *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914)*. Ankara: Phoenix, 2004.
- Barajia, I. *Kudüs'te Osmanlı İdaresi (1808-1874)*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Bayat, F. "Siyâsetü'd-Devle el-'Osmâniyye Tüçâh el-Kuds: Nazra Şümûliyye fi Dav'i Vesâik el-Arşiv el-'Osmânî ve'l-Mesâdir el-'Osmâniyye Hasran 1516-1917". *Evrâk el-Mu'temer ed-Düvelî li'l-Kuds*. Amman, 2009.
- Baykal, B. "Makamat-ı Mübareke Meselesi ve Bâbiâli." *Bellekten* 23/90 (1959), 241-266.
- Berekât, B. *el-Kuds eş-Şerif fi'l-Ahdî'l-Osmâni*. Kudüs: Mektebetü Dârü'l-Fikr, 2002.
- BOA, Osmanlı Arşivi. HAT, 1361/53655.
- BOA, Osmanlı Arşivi. Hatt-ı Hümayun [HAT]. Nr. 1349/52713.
- BOA, Osmanlı Arşivi. HR.SYS, 1524/25.
- BOA, Osmanlı Arşivi. İ.MSM, 32/925.
- BOA, Osmanlı Arşivi. TS.MA.e, 866/11.
- Çakmak, Atilla. "Kudüs'te İlk Osmanlı Vakıf Eseri: İsfahan Şah Hatun Medresesi ve Vakfı". *Diyanet İlmî Dergi* 60/4 (2024), 1442-1445.
- Demirkent, I. "Haçlılar Dönemi Kudüs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Cilt 26. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.
- Dolu, Alaattin. "Osmanlı Kroniklerinde Kudüs Algısı". *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy. EK1 (Aralık 2016), 21-46.
- Dolu, Alaattin. *Osmanlı Kudüs'ü: Kent Kimliği, Nüfus ve Meşruiyet*. İstanbul: Küre Yayınları, 2020.
- Ebû Câbir, S. *el-Vücûdü'l-Mesîhî fi'l-Kuds hilâle'l-Karneyni't-Tâsi 'Aşera ve'l-'İşrine*. 2. Baskı. Lübnan: Merkez Dirâsâti'l-Vahdeti'l-'Arabiyye, 2010.
- el-Cuburî, Nihad. *en-Neşâtü'l-Kunsûli el-Farânsî fi'l-Kuds eş-Şerif 1840-1900*. Amman: Dâr ve Mektebetü'l-Hamîd li'n-Neşr ve't-Tevzi', 2016.
- el-Medenî, Z. *Medînetü'l-Kuds ve Civâruhâ*. Amman: Dârü'l-Beşîr, 1996.
- el-Ya'kûb, Muhammed Selim. *Nâhiye-i Kudüsü's-Şerif fi'l-ğarnî'l-'âşir el-Hicrî / es-Sâdis 'aşer el-Milâdî*. 2 Cilt. 'Ammân: el-Benkü'l-Ehliyü'l-Ürdünî, 1999.
- et-Taravîne, F. S. *el-Vad' u'l-İdârî li-Medîneti'l-Kuds eş-Şerif 1740-1821*. Amman, 2016.
- Evsen Aydın, Esra. "16. Asır Kudüs'ünde Bir İlim Kurumu: Taziyye Medresesi". *Hitit İlahiyat Dergisi* 21/1 (Haziran 2022), 203-232.
- Haliloğlu, N. "Evliya Çelebi'nin Kudüs'ü". *Yaşam Kültürü Dergisi*, sayı Haziran (2017).
- İpşirli, Mehmet. *Osmanlı Belgelerinde Kudüs'ün Adlandırılması*. İstanbul: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004.
- Kahraman, Seyit Ali. *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*. Cilt 9, Kısım 2. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011.
- Keleş, Erdoğan. *Osmanlı, İngiltere ve Fransa İlişkileri Bağlamında Kırım Savaşı*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.
- Kızılaslan, E. *Kudüs'te Osmanlı Dönemi (1516-1917) Su Yapıları: Çeşme, Sebil, Şadırvan ve Hamam Mimarisi*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Doktora Tezi, 2021.
- Köse, F. "Osmanlı Dönemi Kudüs'ünde Mimari Çalışmaları". *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 29 (2017), 27-47.
- Kudüs Şer'iyye Mahkemesi Sicilleri. nr. 296.

Kudüs Şer'iyye Mahkemesi Sicilleri. Nr. 320.

Kudüs Şer'iyye Sicilleri. Nr. 284.

Kurşun, K. *Selimmâmeler ve Süleymannâmelerde Kudüs*. İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Mennâ, A. *Târîhu Filistîn fi Evâhiri 'Ahdî'l-'Osmânî (1700-1918)*. Beyrut: Dârü't-Talî'a, 1999.

Öksüz, M. "Kanunî Devrinde Kudüs Sancağı: İnşa ve İhya". ed. M. Fatih Çalşır - Suraiya Faroqhi. *Kanuni Sultan Süleyman ve Dönemi: Yeni Kaynaklar, Yeni Yaklaşımlar*. 151-168. İstanbul: İbn Hal-dun Üniversitesi Yayınları, 2020.

Özcoşar, İbrahim. "Beytullahim ve Kamame'yi Paylaş(ama)mak: 19. Yüzyılda Kudüs'te Ermeni-Süryani Tartışmaları." *Journal of IslamicJerusalem Studies* 17/2 (2017), 1-10.

Pamuk, B. "Osmanlılar Zamanında Rum-Ermeni Kiliseleri Arasındaki İlişkiler (Kudüs Örneği)". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 16 (2001).

Sâbân, Süheyl. "Muhtasarâtü'l-Kabâil el-'Arabiyye fi Vâkı'is-Surre el-'Osmâniyye li-'âm 1192 H / 1778 M". *Mecelletü Câmî'ati'l-Melik Su'ud – Külliyyetü'l-Âdâb* 20/1 (2008/1429 H), 1-48.

Singer, Amy. *Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.

Tamari, Selim – Nassar, Issam. *el-Kuds el-Osmaniyye fi'l-Muzakkarât el-Cevheriyye: el-Kitâb el-Evvel min Muzakkarât el-Mûsikî Vasıf Cevheriyye, 1904-1917*. Kudüs: Mu'essesetü'd-Dirâsât el-Kudsiyye, 2003.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı. *Kudüs'te Hıristiyan Mezhep ve Milletlerin İdaresi*. İstanbul: Seçil Ofset, 2019.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.

Dipnot

- İpşirli, Osmanlı Belgelerinde Kudüs'ün Adlandırılması, 12-14; Dolu, "Osmanlı Kroniklerinde Kudüs Algısı", 22-23.
- Dolu, "Osmanlı Kroniklerinde Kudüs Algısı", 22-23.
- Sâbân, "Muhtasarâtü'l-Kabâil el-'Arabiyye fi Vâkı'is-Surre el-'Osmâniyye li-'âm 1192 H / 1778 M", 5-6.
- Çakmak, "Kudüs'te İlk Osmanlı Vakıf Eseri: İsfahan Şah Hatun Medresesi ve Vakfı", 1442-1445.
- Evsen Aydın, "16. Asır Kudüs'ünde Bir İlim Kurumu: Taziyye Medresesi", 209.
- Çakmak, "Kudüs'te İlk Osmanlı Vakıf Eseri: İsfahan Şah Hatun Medresesi ve Vakfı", 1442-1445.
- el-Yakûb, Nâhiye-i Kudüsü-Şerîf fi'l-arnî'l-âşir el-Hicrî / es-Sâdis 'aşer el-Milâdi, 202.
- Dolu, "Osmanlı Kroniklerinde Kudüs Algısı", 22-23.
- Berekât, el-Kuds eş-Şerif fi'l Ahdî'l-Osmani, 2-3.
- Kahraman, Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 501-502; Berekât, el-Kuds eş-Şerif fi'l Ahdî'l-Osmani, 3.
- Haliloğlu, "Evliya Çelebi'nin Kudüs'ü", 39.
- Avcı, Değişim Sürecinde Bir Osmanlı kenti: Kudüs (1890-1914), 35.
- Uzunçarşılı, Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilatı, 101.
- Singer, Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler, 38; Kudüs Şer'iyye Mahkemesi Sicilleri. Nr. 296. 32; el-Medenî, Medinetü'l-Kudsi ve Civaruha, 52.
- Öksüz, "Kanunî Devrinde Kudüs Sancağı: İnşa ve İhya", 155.
- Avcı, Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914), 37.
- Öksüz, "Kanunî Devrinde Kudüs Sancağı: İnşa ve İhya", 156.

- Kızılaslan, Kudüs'te Osmanlı Dönemi (1516-1917) Su Yapıları: Çeşme, Sebil, Şadırvan ve Hamam Mimarisi, 47.
- Kahraman, Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 524.
- Dolu, Osmanlı Kudüs'ü Kent Kimliği Nüfus ve Meşriyet, 54.
- Haliloğlu, "Evliya Çelebi'nin Kudüs'ü", 53.
- Kurşun, Selimmâmeler ve Süleymannâmelerde Kudüs, 85.
- Köse, "Osmanlı Dönemi Kudüs'ünde Mimari Çalışmaları", 34.
- Köse, "Osmanlı Dönemi Kudüs'ünde Mimari Çalışmaları", 34-35.
- Köse, "Osmanlı Dönemi Kudüs'ünde Mimari Çalışmaları", 35.
- Avcı, Değişim Sürecinde Bir Osmanlı kenti: Kudüs (1890-1914), 39.
- Demirkent, "Haçlılar Dönemi Kudüs", 330-332, 334-335;
- Berekât, el-Kuds eş-Şerif fi'l-Ahdî'l-Osmani, 18.
- Avcı, Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914), 40.
- Berekât, el-Kuds eş-Şerif fi'l Ahdî'l-Osmani, 18.
- Alamleh, Osmanlı İdaresinde Kudüs Mutasarrıflığı 1874-1914, 168-170
- Tamari – Nassar, el-Kuds el-Osmaniyye fi'l-Muzakkarât el-Cevheriyye: el-Kitâb el-Evvel min Muzakkarât el-Mûsikî Vasıf Cevheriyye, 1904-1917, 40-61.
- Alamleh, Osmanlı İdaresinde Kudüs Mutasarrıflığı 1874-1914, 26
- Alamleh, Osmanlı İdaresinde Kudüs Mutasarrıflığı 1874-1914, 144-145.
- Mennâ, Tarihü Filistîn fi Evâhiri Ahdî'l-Osmânî (1700-1918), 220-221.
- Bayat, "Siyâsetü'd-Devle el-Osmâniyye Tüçâh el-Kuds: Nazra Şümûliyye fi Dav'i Vesâik el-Arşiv el-Osmânî ve'l-Mesâdir el-Osmâniyye Hasran 1516-1917", 12-13.
- el-Cuburî, en-Neşâtü'l-Kunsûlî el-Faransî fi'l-Kuds eş-Şerîf 1840-1900, 49.
- Bayat, "Siyâsetü'd-Devle el-Osmâniyye Tüçâh el-Kuds: Nazra Şümûliyye fi Dav'i Vesâik el-Arşiv el-Osmânî ve'l-Mesâdir el-Osmâniyye Hasran 1516-1917", 12-13.
- Bayat, "Siyâsetü'd-Devle el-Osmâniyye Tüçâh el-Kuds: Nazra Şümûliyye fi Dav'i Vesâik el-Arşiv el-Osmânî ve'l-Mesâdir el-Osmâniyye Hasran 1516-1917", 12-13.
- Kudüs Şer'iyye Mahkemesi Sicilleri. Nr. 320, 7; Ayrıca bkz Özcoşar, "Beytullahim ve Kamame'yi Paylaş(ama)mak: 19. Yüzyılda Kudüs'te Ermeni-Süryani Tartışmaları," 1-10.
- Ebû Câbir, S. el-Vücüdü'l-Mesihî fi'l-Kuds hilâle'l-Karneynî't-Tâsi Aşera ve'l-İşrine, 11.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı, "Kudüs'te Hıristiyan Mezhep ve Milletlerin İdaresi", 57.
- Avcı – Özdemir, "Kudüs Kiyâme (Kâname) Kilisesi: Hıristiyanlığın Merkezinde Osmanlı Mirası ve Statüko Meselesi", 44.
- BOA. HAT, 1361- 53655. (H-29-12-1222); BOA. TS. MA. E, 866- 11. (H-21-03-1222); Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Kudüs'te Hıristiyan Mezhep ve Milletlerin İdaresi, 106.
- Pamuk, "Osmanlılar Zamanında Rum-Ermeni Kiliseleri Arasındaki İlişkiler (Kudüs Örneği)", 237.
- Avcı – Özdemir, "Kudüs Kiyâme (Kâname) Kilisesi: Hıristiyanlığın Merkezinde Osmanlı Mirası ve Statüko Meselesi", 47-48.
- et-Taravîne, el-Vadu'l-İdârî li-Medîneti'l-Kuds eş-Şerîf 1740-1821, 1607.
- Kudüs Şer'iyye Sicilleri, nr. 284, 22-24.
- BOA. HAT. 1349- 52713. (H- 09-09-1221); BOA. HAT. 269-15715. (H-29- 12-1221).
- el-Cuburî, en-Neşâtü'l-Kunsûlî el-Faransî fi'l-Kuds eş-Şerîf 1840-1900, 63.
- Barajia, Kudüs'te Osmanlı İdaresi (1808-1874), 47-55.
- Mennâ, Târîhu Filistîn fi Evâhiri Ahdî'l-Osmânî (1700-1918), 185-190.

53. Avcı, Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914), 64-66.
54. Keleş, Osmanlı, İngiltere ve Fransa İlişkileri Bağlamında Kırım Savaşı, 33.
55. Baykal, "Makamat-ı Mübareke Meselesi ve Bâbîâli", 241-244.
56. BOA. HR.SYS. 1524 – 25. (M-04-11-1847); BOA. İ.MSM. 32 – 925 (H-02-01-1264).
57. Barajja, Kudüs'te Osmanlı İdaresi (1808-1874), 136-142.
58. Barajja, Kudüs'te Osmanlı İdaresi (1808-1874), 138-146.